

Наталія Ротар

**КОНСТРУЮВАННЯ СМИСЛІВ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
В ДРУКОВАНИХ ЗМІ УКРАЇНИ**

У статті розглянуті особливості конструювання смислів громадянської ідентичності в друкованих ЗМІ України у період 2010–2014 років. Запропоновано критерії структурування медійного дискурсу громадянської ідентичності. Виявлені основні смисли, які наповнюють змістом громадянську ідентичність,

та ті, що обмежують її інструментальне використання в політичному процесі.

Ключові слова: громадянська ідентичність, друковані ЗМІ, патріотизм, громадянство, подвійне громадянство, конструювання смислів.

Natalia Rotar. Constructing meanings of civic identity in the print media of Ukraine. The author focuses on specific features of civic identity constructing in the print media of Ukraine in a period between 2010–2014. The article gives the proposition of criterion of structuring the media discourse about civic identity. The author defines the main meanings that fill the content of civic identity and those that limit its instrumental use in political process.

Key words: civic identity, print media, patriotism, citizenship, dual citizenship, construction of meanings.

Громадянська ідентичність маркує членство в макрополітичній спільноті та передбачає самоідентифікацію індивіда з політичною нацією на основі співвіднесення з її політичною культурою та політичними інститутами. Таке співвіднесення не рівнозначне підтримці існуючого політико-інституціонального порядку, адже громадянська ідентифікація може набувати стосовно держави як лояльних, так і критичних, навіть протестних форм. На нашу думку, на рівні індивідуальної свідомості прояви громадянської ідентичності фіксуються через 1) оцінку ставлення людини до свого громадянства; 2) оцінку можливостей та потреб набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства; 3) сприйняття/несприйняття країни проживання як своєї Батьківщини; 4) наявність/відсутність почуттів патріотизму та гордості за свою країну. Поєднання таких чотирьох базових проявів громадянської ідентичності дозволяє фіксувати ті інструментальні та емоційно забарвлені смисли, які є типовими для масової політичної свідомості. В інформаційну епоху конструювання смислів дискурсивна природа громадянської ідентичності стає особливо помітною, тому принципової актуальності набуває дослідження ЗМІ як суб'єкта ідентифікаційного процесу.

Проблеми громадянської ідентичності сьогодні є предметом досліджень багатьох науковців (Л. Нагорна, М. Панчук, Ю. Тище-

нко, Л. Хашиєва), які досліджують механізми, значення, процес та особливості формування громадянської ідентичності, визначають її співвідношення з національною, етнічною, макрополітичною, партійною ідентичностями. Метою нашого дослідження є визначення смислів громадянської ідентичності, що продукуються та поширюються друкованими ЗМІ України.

Структура інформаційного масиву, що став основою дослідження процесу смислового наповнення громадянських ідентичностей у ЗМІ, представлена сукупністю чотирьох груп ЗМІ, які різняться між собою тематичною спрямованістю та цільовою аудиторією: по-перше, це офіційні видання («Голос України», «Урядовий кур'єр»); по-друге, аналітичні друковані ЗМІ («Дзеркало тижня»); по-третє, масові видання з суспільно-політичним компонентом («День»); по-четверте, бізнес-видання («Фокус», «Репортер», «Кореспондент»). Основним методом, який використовувався для дослідницької роботи з інформаційним масивом, що хронологічно охоплює 2010–2014 рр., став критичний дискурс-аналіз. Загальне ознайомлення з визначеним інформаційним масивом дозволило встановити, що змістовна насиченість дискурсу громадянської ідентичності бізнес-видань України («Фокус», «Репортер», «Кореспондент») суттєво відрізняється на рівні друкованого видання та електронної версії сайту. Так, на сторінках друкованих версій бізнес-видань питання громадянської ідентичності не актуалізуються, а епізодичні згадування не конструюють смислів громадянської ідентичності. Натомість сайти зазначеного типу видань достатньо активно оперують смислами громадянської ідентичності (до прикладу, за пошуковим запитом «громадянська ідентичність» на сайті Кореспондент.net знаходимо 1354 результати пошуку). Виходячи з мети дослідження, яка орієнтує на визначення ролі саме друкованих ЗМІ у конструюванні смислів громадянської ідентичності, матеріали бізнес-видань використовуватимуться як певний контекст.

Насамперед зауважимо, що ЗМІ уявляються громадянами України як інститут, який нарівні з окремими політиками має представляти їх інтереси у суспільних процесах – такої думки дотримуються 10,5 % (щодо подібної ролі політиків – 11,9 %) [1]. Рівень довіри до ЗМІ традиційно перебуває в зоні середньо-високих показників (див. табл. 1).

Таблиця 1

Чи довіряєте Ви ЗМІ..?, 2001–2013 рр.

Роки	Варіант відповіді				
	Повністю довіряю	Скоріше довіряю	Скоріше не довіряю	Повністю не довіряю	Важко відповісти
...України					
2013	10,5	51,4	22,6	8,9	6,6
2012	9,1	49,5	24,6	10,7	6
2011	9	57,3	20	7,8	5,8
...західних країн					
2013	7,4	35,7	23,9	12,1	21
2012	7,4	31,9	21,2	13,3	26,2
2011	4,7	41,3	23,1	9,1	21,7
...Росії					
2013	7,4	38,3	27,7	13	13,7
2012	7	36,7	25,2	14,3	16,9
2011	5,4	44,5	26,5	10,1	13,5

Джерело: Соціологічне опитування. Чи довіряєте Ви ЗМІ України? (динаміка, 2000–2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=87; Соціологічне опитування. Чи довіряєте Ви західним ЗМІ? (динаміка, 2000–2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=85; Соціологічне опитування. Чи довіряєте Ви ЗМІ Росії? (динаміка, 2000–2013), [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=86

Дані таблиці 1 засвідчують, що рівень довіри до українських ЗМІ зростає швидшими темпами, ніж до західних чи російських, що особливо помітним стало після російських інформаційних атак кінця 2013 – 2014 рр. Це дозволяє визначати українські ЗМІ як суб'єкта формування комплексу ідентичностей в Україні та через дискурс громадянської ідентичності на сторінках друкованих ЗМІ України, послідовно проаналізувати особливості конструювання смислів громадянства як громадянської ідентичності; смислів набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства; почуттів патріотизму та гордості за свою країну та смислів України як Батьківщини.

Конструювання смислів громадянства України як громадянської ідентичності. Що ж для українців означає бути громадянином? Маємо констатувати, що за результатами соціологічних досліджень в ієрархії смислів домінує патерналістська тенденція – 24 % вважають, що бути громадянином України означає насамперед можливість відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії (мати українське громадянство, український паспорт – 21,2 %; відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій – 19,9 %) [2]. У цьому контексті важливо з'ясувати, чи є друковані ЗМІ джерелом такого смислового наповнення громадянства.

Одразу зауважимо, що конструювання смислів громадянства України в сенсі громадянської ідентичності принципово відрізняється на рівні офіційних, аналітичних, суспільно-політичних та бізнес-видань. В офіційних друкованих ЗМІ України постановка проблеми громадянської ідентичності здійснюється у нейтральних тонах, без конкретизації тих аспектів проблеми, які є найбільш дискусійними та неоднаково сприймаються громадянами України. Для статей, надрукованих у «Голосі України» у період 2010–2013 рр., характерними є три фокуси інтерпретації громадянської ідентичності:

- по-перше, це мова в структурі громадянської ідентичності («сьогодні певна кількість молоді з південно-східних регіонів України відчувають свою українську ідентичність не лише категорією мови. Вихідці з цих країн більш зацікавлені відкрити для себе Європу, ніж їхні попередники. Зрозуміло, що «функціональна мова» їхнього приватного життя не обов'язково українська» [3]), через яку пропонується визначати наявність геоструктури громадянської ідентичності;

- по-друге, громадянська ідентичність як щось спільне (але що, крім території?) для громадян України («Звичайно, існують певні глибинні ментальні особливості, але дуже незначні. Бо всі живуть на території України, входять до такого єднання, як український народ, і формується нова – спільна ідентичність» [4]), що тільки перебуває на етапі становлення, але не існує в реальності;

- по-третє, це співвідношення громадянської та національної ідентичностей, яке на сторінках видання подається через дискусію стосовно необхідності відновлення в паспорті громадянина Ук-

раїни графи «національність». Однак позиція видання (фактично державна позиція) відсутня, оскільки наводячи позицію «за» відновлення графи «національність» («повернути графу «національність» у паспортах та свідоцтвах про народження. Ми мусимо відновити свою ідентичність» [5]) та протилежну їй («треба бути людиною не суть якої національності – Людиною і крапка. Повернення п'ятої графи – це перший крок до дискримінації. Жодна ідентичність не є визначальною у стосунках з державою і людьми» [6]), не визначаються безпекові ризики.

Оцінюючи манеру подання окреслених фокусів інтерпретації смислів громадянства як громадянської ідентичності, слід зазначити, що вона має надто формальний характер, який не «включає» у громадян України почуття залученості до української громадянської спільноти.

Дискурс аналітичного «Дзеркала тижня» більш гострий та має систематичний характер. Упродовж 2011–2013 р. на сторінках періодичного видання надруковано чимало статей, метою яких було спонукати читацьку аудиторію до свідомого визначення суті громадянської ідентичності. Тому конструювання смислів громадянської ідентичності здійснювалося за допомогою низки таких маркерів. Першим маркером конструювання смислів громадянської ідентичності є *регіональний розкол як причина відсутності громадянської ідентичності*. Цей маркер подавався переважно як констатація нездоланності регіональних відмінностей («Потрібно завершити українсько-українську війну, – закликав колишній міністр внутрішніх справ (Ю. Луценко). – У нас у всіх різна місцева ідентичність. Якщо в Одесі хочуть спорудити пам'ятник на честь Катерини II, що неприпустимо на Заході, нехай ставлять. Це їхнє право. Але в Західній Україні, особливо в моїй рідній Рівненщині, ми вважаємо героєм Романа Шухевича» [7]; «наша локальна ідентичність – це наші секретні національні ідеї. Україна, як підводний човен, розділена на герметичні духовні відсіки міст, містечок і сіл. Українцям набагато більше властива локальна ідентичність, ніж загальнодержавна, тобто національна» [8]), що ставить питання про те, чи взагалі можлива громадянська ідентичність в Україні. Однак у контексті зовнішніх загроз регіональна ідентичність визначається як «фейки про регіональну самобутність і перевагу над іншими» [8].

Другий маркер, характерний для «Дзеркала тижня», можна визначити як *готовність українського суспільства до громадянської ідентифікації*. Ідентичність завжди легше визначати за наявності спільного *Іншого*. Певний час українська ідентичність була антирадянською, і «ця нова історична спільність об'єднувала велику кількість людей геть різного походження і віри» [8], однак з кінця 1990-х і до анексії Криму такого консолідуючого *Іншого* ані в дискурсі еліт, ані в масовій політичній свідомості не було. З появою *Іншого* (Росія як зовнішній ворог) рівень готовності українського суспільства до громадянської ідентифікації буде підвищуватися, однак основні загрози для процесів громадянської ідентифікації, як і раніше, критимуться в небажанні відмовитися від регіональної ідентичності на користь громадянської: «... донецькі (*«Не-кияни, не-«бандерівці»... але й не-росіяни! А хто ж тоді? Хто його знає... Донецькі...»*) [9]), приїхавши до Києва, дуже швидко робили з нього другий Донецьк – а львівські, приїхавши до Києва, вже наступного дня ставали типовими киянами, залишаючи свою львівську ідентичність у купе поїзда» [10].

Третім маркером конструювання смислів громадянської ідентичності є *геополітичний вимір громадянської ідентичності*, який подається на сторінках «Дзеркала тижня» у трьох ракурсах. По-перше, як європейськість українців, а отже, і відповідна модель громадянської ідентичності, яка в Україні не сформована («...ідентичність ця доволі розпливчата. За великим рахунком, будується вона на запереченні. Все, що ми знаємо про себе, – із часткою «не» [11]), але має цивілізаційні основи для утворення, потребуючи підкріплення політичною волею політичної еліти. Основою формування громадянської ідентичності вбачається гордість за відкриту українську історію та спостереження за тим, які економічні вигоди отримали західні сусіди від зв'язків з Європою. Спочатку має ствердитися новий вид мислення, основою якого стануть «не антиросійські настрої, а власна історична ідентичність країни як невід'ємна частина більшої Європи [12]. Другим ракурсом є проблема незавершеності цивілізаційного вибору українського суспільства, що перешкоджає утвердженню громадянської ідентичності та підживлює регіональні ідентичності в сенсі їх опозиційності громадянській ідентичності: «Так, українська ідентичність розділена, але вона розділена лише між

двома полюсами – європейським та радянсько-євразійським. Це не поділ між українською та російською мовами – це поділ між демократичним і тоталітарним мисленням» [11]. Саме геополітичний вимір позиціонується на сторінках видання як те, що уповільнює процес формування громадянської ідентичності, особливо на тлі відсутності національної проєктності, та затискає Україну між двома цивілізаційними ідентичностями – «з одного боку, європейська ідентичність, яка спирається на правові та демоліберальні основи, а з іншого — російська ідентичність, яка ставить основним завданням державно-владну і гуманітарно-культурологічну спільність» [13]. Саме за ставленням до цих двох ідентичностей країна виявляється розколотою по лінії геополітичного вибору, результатом чого є формування нестійкої, дрейфуючої, гібридної ідентичності, позбавленої рис громадянської. По-третє, геополітичний вимір громадянської ідентичності маркується як нездоланне російське та радянське: «російськості» протистоїть традиційний український «щирий» патріотизм, до якого додається політична орієнтація на Захід – Європу, Америку, Польщу, але найвагомішим є віддзеркалення ставлень до «всього російського» [14].

Четвертий маркер конструювання смислу громадянської ідентичності можна визначити як *перспективи формування громадянської ідентичності*, які пов'язуються на сторінках «Дзеркала тижня» з позитивною історичною пам'яттю («Пам'ять про здобутки у царині державотворення, культури, науки й мистецтва, у боротьбі проти іноземного поневолення, приклади конструктивного співробітництва корінних народів України та інша позитивна історична інформація залишалися поза увагою. Із суспільної свідомості «вимивалися» ті чинники, які формують громадянську ідентичність, повагу до державності, національну самоповагу та гордість за звершення предків, мобілізують духовні сили для забезпечення гідного майбутнього» [15]) та формуванням позитивного образу громадянина України («Було б добре, якби українську ідентичність обирали тому, що почуватися українцем добре. Але часто її обирають, бо не бажають почуватися в Україні невідомо ким» [16]).

Менш структурований, проте більш варіативний дискурс громадянської ідентичності характерний для щоденної газети «День». Насамперед, на сторінках видання стикаємося зі самим фактом

постановки проблеми формування в Україні громадянської ідентичності. Спираючись на результати соціологічних досліджень, за якими в середньому від 20 % до 25 % усіх опитаних виступають проти незалежності України, на сторінках видання ставиться питання про те, чи мають вони «українську ідентичність (у будь-якому сенсі, за Грушевським чи за новітніми теоріями)», «... І чи насправді не є ті, хто заперечує свою українськість у громадянсько-політичному сенсі (хоча часом є етнічними українцями) – насправді такими собі російсько-советськими фольксдойчами?» [17]. Редакція видання, за допомогою позиції соціолога Н. Черниш, подає відповідь на це питання: «Домінує в країні громадянська ідентичність, відчуття себе передусім громадянином України. Але у відповідь «громадянин України» житель, приміром, Львова та Одеси вкладає різне значення. Із цього приводу наші польські сусіди закидають нам, мовляв, українці є лише етнографічною масою, з досі не виробленою спільною для всіх громадян ідентичністю. Отож, поки ми не вклатимемо у це поняття однаковий зміст, не зможемо рухатися далі» [18]. Отже, українці мають шукати спільний ґрунт для об'єднання, незважаючи на те, що вони є доволі різними, але «відмінності не мають політичного характеру, адже жодна запропонована політична ідентичність (комуніст, український націоналіст, реформатор тощо) не була серед пріоритетних. Політика роз'єднує людей, а громадян об'єднують спільні проблеми, і якби не влада, яка постійно акцентує на регіональних відмінностях, ми б могли скоріше усвідомити всіх себе як єдиний народ» [18].

У цьому контексті визначаються головні проблеми громадянської ідентичності, зокрема, незавершеність формування української модерної нації («наші шляхи у стратегічному напрямі залишаються невизначеними. Ми багато в чому залишаємося людьми регіональних ідентичностей» [19]); феномен спадщини колоніального/неоколоніального часу – «починаючи від ментальних, глибоко підсвідомих настанов, які вкорінені в культурі повсякденності і сформувалися ще під час періодів поділу України між тими чи іншими державами і закінчуючи різними мірами економічної та культурної інтегрованості регіонів країни до колишнього «всесоюзного» (російсько-імперського) простору» [17]; проблема протидії зовнішньому цілеспрямованому розмиванню та деструкції ук-

раїнської ідентичності («для досягнення своєї мети (інтеграції України чи її більшої частини до «руського мира») режим Путіна використовує політичні, економічні, соціокультурні та інформаційні важелі» [17]); розмивання зсередини української ідентичності, насамперед починаючи з 2010 р., за допомогою системи освіти. Наслідком існування таких проблем стає неефективність будь-яких реформ проєвропейського спрямування.

Міркуючи на тим, що ж здатне сприяти формуванню громадянської ідентичності в Україні, на шпальтах «Дня» знаходимо – надання можливості всім охочим вивчити українську та ввійти в український культурний світ; здійснення інформаційної деколонізації; дефальсифікація історичної пам'яті [17]. Не менш важливим для ствердження громадянської ідентичності є розв'язання проблем внутрішньоукраїнської інтеграції («в плане не только информационном и ментальном, но и инфраструктурном. ... Украинцы, лишены возможности нормального передвижения, весьма плохо знают собственную страну, что очень способствует деятельности пропагандистов сепаратизма и натравливания регионов друг на друга» [20]); формування українського внутрішнього ринку («без такого рынка (следовательно и наличия массового платежеспособного покупателя) все разговоры о демократии, реформах и европейском выборе останутся не более чем разговорами и красивыми пожеланиями» [20]); комплексне вирішення мовних питань, адже мова – це «чрезвычайно важные составляющие национального самоопределения, самовосстановления и самовозрастания. В национально-культурном, социально-антропологическом и демографическом измерениях», «одно из самых главных орудий построения национального информационного пространства», «мощное национальное производство: книжное, газетное, кинематографическое (в том числе и дубляж), телевизионное», «инструмент обеспечения господства того же сакраментального «нового и праведного закона», которого никак не дождется Украина» [20]. Розв'язання цих проблем забезпечить (до)формування української ідентичності – як повернення до європейських традицій.

Визначення змісту громадянської ідентичності як європейської ідентичності українців на сторінках «Дня» насичене іншим, ніж у «Дзеркалі тижня» чи «Голосі України», контекстом. Ним є виз-

нання не тільки історичної або культурної спорідненості українців та європейців, але й спорідненості у сьогоденні та майбутньому: «На ідеалістичному рівні потрібне гостре усвідомлення належності до співтовариства» [21]. Формуванню такого розуміння європейської ідентичності перешкоджає «дискусія з приводу європейської ідентичності України», яка ґрунтується на тому, що «затвердження своєї європейської ідентичності – це спосіб відхреститися від свого радянського минулого й укріпити незалежність народу, який століттями перебував у залежності» [21]. На цьому тлі конструктивно видається надрукована позиція Сарміте Елерте, яка основним механізмом формування громадянської ідентичності вбачає, по-перше, суспільні медіа як гарантію надання громадянам правдивої інформації та забезпечення обміну думками, про яку повинна потурбуватися кожна держава; по-друге, фінансові інвестиції в культуру, мову, школи, що створює «своєрідну імунну систему, яка зможе протистояти ворогам» [22]. Отже, наведений вище перелік механізмів формування громадянської ідентичності поповнюється культурою як частиною фундаменту, що дозволяє нації та державі сформувати власну ідентичність.

Особливо слід наголосити на тому, що у 2014 р. проблема громадянської ідентичності сфокусувалася на питаннях ідентичностей кримчан. Зокрема, у виступі Президента України П. Порошенка на сесії Парламентської асамблеї Ради Європи, який був надрукований тільки на сайті «Голосу України», громадянська ідентичність розкривається через порушення прав громадян України, насамперед «національних меншин в окупованому Криму, де порушуються політичні, мовні та культурні права громадян. ... Кримські татари та етнічні українці є сьогодні об'єктом дискримінації. Щодня ми отримуємо нові повідомлення про порушення свободи слова та ЗМІ, прав на освіту, віросповідання, громадянство, проживання, працю, права власності на землю, доступу до охорони здоров'я і освіти» [23].

У іншому ракурсі подається проблема громадянської ідентичності у кримському вимірі на сторінках «Дня», де стверджується, що українська ідентичність як громадянська зберігається в двох формах, які часто накладаються на різницю поколінь. Для зрілих українців (віком від 40 років і далі), які проживають у Криму, іден-

тичність українця – це ідентичність етнічна, «яка традиційно реалізується в трикутнику: українська мова – релігія (українська церква) – історія і культура» [24], тоді як у середовищі молодих українців Криму (віком 20–30 років) в стадії активного формування перебуває зовсім інша «українська громадянська ідентичність, яка більше фокусується на інтересах, соціальному порядку, правах людини, хорошому управлінні» [24]. Саме в існуванні двох форм громадянської ідентичності у населення Криму вбачається обмежена підтримка ідей Майдану. Спікерами Майдану в Криму частіше були «люди з вираженою етнічною ідентичністю українця і відповідними озвученими в слоганах позиціями. При цьому людині з громадянським концептом цієї самої ідентичності українця або ж будь-якому іншому жителю Криму було доволі складно приєднатися до висловлюваного» [24]. Це приводило до того, що більшість кримчан визначали мітинги на підтримку Майдану в Криму як націоналістичні, а не громадські чи соціальні. Це стосується й гасла «Слава Україні! – Героям слава!», яке «абсолютно не несе етнічного «націоналістичного» навантаження для жителя центральних регіонів України» [24], проте в Криму визначався однозначно як націоналістичний, контекстуальний, пов'язаний із розвитком етнічної, але зовсім не громадянської самосвідомості.

Наступним напрямом дискурсу друкованих медіа, який ми розуміємо як показник формування громадянської ідентичності, є *конструювання смислів набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства*. За результатами соціологічного опитування, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень, 52,7 % громадян України не відмовилися б від громадянства України заради отримання іншого громадянства (23,6 % – відмовилися б, при чому на Заході України цей показник становив 17,5 %, а на Півдні – 27,8 %), але тільки 40,9 % не стали б отримувати, крім українського, громадянство іншої країни (найвищий показник зафіксовано у центрі України – 48 %) [25; 26]. За 2013 р. громадянство України отримали близько 15 тисяч іноземців, серед яких найбільша кількість осіб є колишніми громадянами Російської Федерації – понад 3,8 тисячі [27].

На відміну від конструювання смислів громадянства України як громадянської ідентичності, яке в різних типах друкованих ЗМІ

відбувається за різними принципами, конструювання смислів набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства подається усіма типами ЗМІ змістовно тотожно, з різним рівнем актуалізації тих чи інших інформаційних приводів.

Насамперед, у друкованих ЗМІ активно обговорювалося питання наслідків отримання громадянами України другого громадянства, яке «Законом про громадянство» заборонене, однак відповідальність за порушення закону чітко не виписана. У ЗМІ констатується, що на Закарпатті подвійним громадянством нікого не здивуєш, адже чимало етнічних угорців мають подвійне громадянство. Подібна ситуація і в Чернівецькій області та кількох районах Закарпаття, котрі межують з Румунією, де поширюється практика отримання громадянами України громадянства Румунії (у консультах Румунії йдеться про «відновлення громадянства»). І Угорщина, і Румунія ухвалили закони про надання громадянства закордонним угорцям та румунам, при цьому румунський закон навіть м'якший, ніж угорський, оскільки не вимагає обов'язкового знання румунської мови [28].

Як констатація факту подається інформація, по-перше, про те, що Верховна Рада України у 2010 р. прийняла за основу проект Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо громадянства» (реєстр. №5318), яким пропонується встановити запобігання випадкам подвійного громадянства, а також обмежити деякі права громадян України, які одночасно перебувають у громадянстві (підданстві) іншої держави, та/або отримали дозвіл іншої держави на постійне проживання на її території чи оформили документи на виїзд на постійне проживання за межі України [29]; по-друге, що у 2014 р. в Україні можуть запровадити жорсткішу відповідальність для тих, хто отримав ще й громадянство іншої держави, але не повідомив про це відповідні органи [30]. Зміст цієї відповідальності – позбавлення волі на строк від трьох до десяти років або покарання штрафом на 100 неоподатковуваних мінімумів доходів – на тлі відсутності обов'язку жодної зі служб щодо виявлення громадян, які отримали паспорти іноземних держав, не видається переконливим та не матиме результатів. Про актуальність проблеми подвійного громадянства свідчить навіть наявність в офіційних ЗМІ України протилежних позицій політичних партій щодо можливості отри-

мання громадянами України подвійного громадянства: (1) позиція ВО «Свобода» – «Ухвалити новий закон про громадянство, який унеможливить практику подвійного громадянства» [31]; (2) позиція «Руського блоку» – забезпечити «Конституційне право на друге громадянство» [32]; КПУ – «подвійне громадянство в Україні допускається лише на підставі міжнародних угод» [33]. На нашу думку, актуалізація цього питання «Руським блоком» та КПУ свідчить про наміри цих політичних сил підтримувати за допомогою зазначеного дискурсу регіональні розколи, які стоять на перешкоді формуванню громадянської ідентичності, тоді як позиція ВО «Свобода» щодо подвійного громадянства є консолідуючою.

Більш виразною, такою, що виходить за межі констатації та набуває смислового ряду, є оцінка ЗМІ інавгураційної промови прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана (2014), у якій він заявив про необхідність подвійного громадянства та автономії для угорців, що живуть, зокрема, і в Україні: «Ми розглядаємо угорське питання як європейське. Угорці, які живуть у Карпатському регіоні, мають право на подвійне громадянство, на права національної спільноти й на автономію» [33]. У цьому зв'язку, на думку прем'єр-міністра Угорщини, актуальним є «питання 200-тисячної угорської нацменшини в Україні», яка повинна отримати подвійне громадянство, всі громадянські права та право на самоврядування: «Такі наші очікування від нової України, яка формується і яка відчуває нашу підтримку в процесі побудови демократичного суспільства» [34]. На фоні сепаратистських виступів у східних областях держави заява про необхідність чергової «автономії» викликала хвилю емоцій [35], однак на офіційному рівні Україна реагувала досить м'яко, «а кажучи по суті – ніяк. Вона проігнорувала визнання Угорщиною на офіційному рівні русинської національності, заплющила очі на угорський закон про подвійне громадянство, дія якого поширюється на закарпатських угорців, не звертає уваги на прийняття закарпатськими угорцями присяги на вірність Угорщині» [36]. Як державницьку позицію можна вважати надруковану у «Голосі України» позицію міністра закордонних справ 2007–2009 рр. В. Огризка: «Пану Орбану, думаю, добре відомо, що в Україні немає поняття «подвійне громадянство». І закликати країну надати його – означає вимагати ввести цей інститут. Це є втручанням у наші внутрішні справи» [35].

Отже, у дискурсі друкованих ЗМІ України ще раз була актуалізована проблема неврегульованості питання подвійного громадянства, яке неминуче ставить питання подвійної лояльності та подвійної громадянської ідентичності. Для України зміст проблеми наповнюється і тим, що подвійне громадянство фактично унеможливить ствердження української громадянської ідентичності.

Відреагували друковані ЗМІ України і на факт підписання президентом Польщі Б Коморовським закону, який дозволяє подвійне громадянство як для громадян Польщі, такі і набуття польського громадянства громадянами інших країн як другого. Згідно з ним, для отримання польського громадянства тепер не потрібно відмовлятися від громадянства іншої країни, а громадянином Польщі може бути визнана особа, що перебуває в країні мінімум три роки на основі дозволу на постійне перебування, має регулярні доходи і житло та знає польську мову. Читацька аудиторія мала змогу ознайомитися принаймні з двома протилежними оцінками наслідків підписання цього закону для України. Насамперед, це позиція МЗС України, у якій нагадується про наявність у нашій державі санкцій за подвійне громадянство та не вбачається «жодного антиукраїнського підтексту в цьому кроці, і взагалі лояльність державі визначається не громадянством, а тим, як людина почувається на території цієї держави, і тим, як вона вихована» [37]. Отже, наявність громадянства фактично не розцінюється як характеристика громадянської ідентичності. Друга позиція представлена думкою депутатів Луцької міської ради, які розцінюють польський закон як «загрозу Українській державі» в сенсі «фактичного зменшення кількості громадян України» [38]. Проте, зважаючи на відсутність масового набуття українцями польського громадянства як другого, зазначена проблема не набула активного обговорення у ЗМІ України.

Важливим аспектом медійного дискурсу подвійного громадянства є те, що на сторінках друкованих ЗМІ поширюється інформація про оцінку подвійного громадянства жителями тих регіонів України, де така практика є досить поширеною. Насамперед це стосується Закарпаття. Так, у матеріалах «Дзеркала тижня» розміщена інформація щодо використання угорських державних символів на території державних установ України. Ті представники виконавчої влади, які не належать до угорської меншини, вважають дії

депутатів-угорців щодо ухвалення рішення про виконання гімну Угорщини на сесіях Берегівської районної ради некоректними: «Угорці завжди виконують свій гімн на національно-культурних заходах, жодних претензій до них ніхто ніколи не висуває... Але навіщо робити це в установі державної влади? Щоб налаштувати проти себе представників інших національностей? Адже в районі компактно проживають не лише угорці. Та й угорські українці, якщо на те пішло, не вимагають таких речей в Угорщині. А якби спробували вимагати, відповідь відома наперед...» [38]. На нашу думку, поширення інформації на шпальтах ЗМІ не тільки про факти порушення законодавства про громадянство України, але й про позиції, які засуджують такі дії, сприятиме формуванню громадянської ідентичності і на поліетнічних територіях, де смисли громадянської ідентичності залежать і від обсягів політичної мобілізації етнічності. Наприклад, під час відвідин Ужгорода у 2009 р. угорський президент Ласло Шойом заявив, що українську мову в угорськомовних школах Закарпаття варто вивчати «за методикою іноземної», політизуючи тим самим угорців Закарпаття. Місяцем раніше подібне він оголосив у Будапешті в присутності тодішнього Президента України В. Ющенка, де «саморекламований творець «модернової нації» промовчав...» [39].

На тлі відсутності конкретних кроків української влади щодо унеможливлення набуття громадянами України подвійного громадянства, епізодичне та уривчасте висвітлення цієї проблеми друкованими ЗМІ не сприяло формуванню оцінок щодо набуття подвійного громадянства як порушення закону, зокрема, і у жителів Чернівецької та Закарпатської областей, де така практика є найбільш поширеною. Навіть після анексії Криму, коли в ЗМІ почала більш активно обговорюватися проблема подвійного громадянства жителів Криму, інформація в друкованих медіа, як правило, стосується технічних процедур: «навіть затяті проросійськи налаштовані не поспішають розлучатися з українськими паспортами, оскільки в усіх документах банків, БТІ та інших установ зазначені дані українських паспортів» [40], а прийняття російського громадянства для тих, хто живе в Криму чи має власність там, оцінюється як «майже неминучість» [41]. На нашу думку, така проблема, навіть у кримському контексті, повинна висвітлюватися комплексно та систематично.

Отже, подвійне громадянство є механізмом розмивання нації та держави в ситуації відсутності сформованої громадянської ідентичності, тому у друкованих ЗМІ має розміщуватися набагато більша кількість інформації про небезпеки, пов'язані з подвійним громадянством, особливо у ситуації анексії Криму та активних бойових дій сепаратистів в східних регіонах України.

Ще одним напрямом дискурсу друкованих медіа, який дозволяє оцінити смисли громадянської ідентичності, є *конструювання почуттів патріотизму та гордості за свою країну*. Фактичний стан війни з РФ посилив почуття патріотизму серед громадян України. Порівняно з 2005 р., у грудні 2013 р. кількість тих, хто вважає себе патріотом України, зросла з 74,8 % до 84,5 % (сума відповідей «так» та «скоріше так», яка на Заході України становить 94,1% при 3,1 %, яким важко відповісти) [42; 43]. Проте, що таке патріотизм, і, найголовніше, як співвідноситься розуміння патріотизму громадянами та політичною елітою, залишаються відкритими питаннями. Зокрема, «з блакитного екрана часто чуємо гучні промови можновладців про справжній *патріотизм* та любов до своєї Батьківщини. Як послухаєш їх, то таке відчуття, ніби більшість добре знає лише сам термін «патріотизм», не до кінця розуміючи його значення» [44]. Дійсно, за роки незалежності сприйняття громадянами України слова «патріотизм» пройшло всі стадії розвитку – від захопленого до агресивно-заперечливого та від абсолютно щирого притискання правої руки до серця під час виконання Державного гімну до майже цілковитої байдужості, що супроводжується скептичною посмішкою.

Конструювання смислів «почуття патріотизму» в українських друкованих ЗМІ відбувається у проблемному, часто дискусійному стилі. Свідченням цього є відсутність констатуючих наявності патріотизму в загальноукраїнському вимірі статей у всіх групах друкованих ЗМІ. Найчастіше почуття патріотизму вписується:

– *По-перше, в контекст пошуку національної ідеї, виступаючи певним застереженням: «Коли чи не єдиними критеріями патріотизму виступають етноцентризм і україномовність, це загрожує новими лініями розмежувань, які й так уже перетворили наш політичний ландшафт на мінне поле» [45].*

– По-друге, в контекст визначення суті української держави: «Навіть патріот сьогодні замислюється, а яку ж державу йому обстоювати? Якщо таку, що забезпечила розкішне життя олігархам, які заволоділи більшістю національного багатства, то у нього в душі все протестує» [46].

– По-третє, в проблему співвідношення національного і громадянського: «... коли інтимне – самоідентифікація – починає бути критерієм, котрий вносять у національний документ, це може призвести до дискримінації. Так можна примусово вносити й групу крові, колір очей тощо. Навіщо? Як патріот України, розумію, що питання української самоідентифікації, розвитку української культури – це актуально. Але використовувати для цього недемократичні інструменти на кшталт графі «національність», мені здається, не зовсім правильно» [47]. Під іншим кутом зору ставиться це питання на сторінках «Дня»: «Український патріотизм часто називають нацизмом. Чому так відбувається? Хто винен у тому, що молодше покоління вважає героїв визвольних війн зрадниками і бандитами? Хто повинен виховувати національну самосвідомість українців?» [48].

Однак, актуалізуючи низку важливих аспектів громадянської ідентичності за допомогою категорії «патріотизм», друковані ЗМІ України пропонують читачеві тільки вектор роздумів, вказуючи при цьому, що почуття патріотизму є невід'ємною ознакою людини та громадянина: «Націоналістом можеш ти не бути, та патріотом – зобов'язаний, а патріот, як розумним відомо, – то націоналіст-початківець» [49]; «Кажуть, людина народжується двічі: вперше – як жива істота, вдруге – як громадянин, патріот своєї країни та малої батьківщини» [50]; «у військового патріотизм, служіння Батьківщині має стояти вище від інших людських цінностей» [51].

У 2014 р. у друкованих ЗМІ з'являється орієнтація на розуміння патріотизму не тільки як явища зі сфери людської свідомості чи емоційного сприйняття своєї країни, але й як стимул до політичної дії («Переконуйте своїх друзів, сусідів, – закликав ректор ЛНУ імені Тараса Шевченка В. Курило. – Дев'яносто відсотків студентів нашого навчального закладу за єдину країну і вороже ставляться до дій Росії. Саме зараз настав той час, коли треба виявити -

свій патріотизм» [52]), що дозволяє визначати патріотизм як інструментальну характеристику громадянської ідентичності.

Найбільш «вирішеним» для друкованих ЗМІ є питання необхідності патріотичного виховання: «Головною метою у справі виховання молодого покоління є виховання громадянина-патріота і громадянина-трудівника» [53]; «Навчання і виховання – це органічно єдиний процес формування людських, професійних і громадянських якостей фахівця, що має за мету підготовку високоосвічених спеціалістів з глибокою національною і патріотичною свідомістю ...» [54]. Водночас, у ЗМІ була розкритикована «Концепція загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013–2017 рр.», яка не спирається на такі цінності, як національна ідея, національна культура, рідна мова, історія народу і держави, самовизначення, самоідентифікація, батьківщини (мала і велика), лідери та герої народу, нації, держави, рідний край, місто, село. Так, «Дзеркало тижня» справедливо вказувало на те, що у громіздкій словесній конструкції назви відсутній навіть натяк на національне, зате з'явилося «загальнодержавне», що актуалізує в пам'яті образи радянського минулого від «Мы, советский народ...» до формулювань, використаних у проекті документа, зокрема, наміри вживати заходів для «запобігання проявам дискредитації, девальвації патріотичної ідеї... у ЗМІ, творах літератури та мистецтва», під які можна підігнати все що завгодно, та «Перелік оціночних показників реалізації програми патріотичного виховання» (див. табл. 2), подібний до радянського п'ятирічного плану, який треба було перевиконувати [55].

Таблиця 2

Перелік оціночних показників реалізації загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2012–2017 рр.

Показники	Фактичне значення 2010 (умовно 2013)	Плановий період			
		2014	2015	2016	2017
Частка населення, що безумовно вважає себе патріотами	31	37	42	45	48

Продовження Табл. 2

Частка населення, що пишається своєю державою	28	35	38	40	43
Частка населення, для якого основним приводом пишатися своєю країною є історичне минуле	25	30	35	37	42
Частка населення, що пишається національною літературою та мистецтвом	9	13	17	20	25
Частка населення, що пишається військовою могутністю держави	3	5	7	9	11
Частка населення, що пишається державною мовою	17	23	27	31	35
Частка населення, що пишається державною символікою	9	12	17	20	25
Частка населення, що пишається перемогами українських спортсменів	12	3	20	25	27
Готовність громадянина до еміграції	40	37	34	32	20
Прояв патріотизму					
Повага до традицій	45	49	52	55	57
Зміцнення родини та виховання дітей	36	42	47	50	53
Голосування на виборах за партії патріотичного спрямування	22	25	28	32	35
Участь у патріотичних організаціях	18	20	23	27	30
Конструктивна критика недоліків у своїй країні	14	17	19	21	23
Розмови на патріотичні теми	9	11	13	15	17
Робота з повною віддачею по своїй спеціальності	26	29	32	35	37
Святкування історичних подій	22	25	27	29	32

Джерело: Гриневич В. П'ятирічка патріотизму у відсотках // Дзеркало тижня. – 2012. – 2 березня.

Закликаючи читачів до обговорення проекту концепції, редакція «Дзеркала тижня» наводить думку д. політ. н. В. Гриневича,

який зазначає, що «творення загальнодержавної програми патріотичного виховання, поза сумнівом, – завдання актуальне й важливе. Більше того – ця проблема для держави є стратегічно важливою, адже виховання громадян-патріотів – запорука її стабільності та міцності» [55]. Однак у науковця викликає подив той факт, що у пропонованому нині для розгляду «Проекті концепції» жодним словом не згадуються результати діяльності робочої групи з питань патріотичного виховання молоді, що діяла з квітня 2006 р. при Раді національної безпеки і оборони та ініціювала розробку загальнодержавної концепції патріотичного виховання.

Важливим смислом розуміння патріотизму як ознаки громадянської ідентичності наповнене обговорення названої вище Концепції на сторінках «Дня» – якщо держава вимагає від громадян любити Батьківщину, то це одна з ознак тоталітарної держави: «можновладці намагаються ототожнюватися з державою – як це було в СРСР: соціалістичний лад – комуністична партія – Москва – Кремль – Леонід Ілліч Брежнев. Ці ідеологеми зливалися в щось одне, і в цьому контексті громадяни не мали вибору: їх зобов'язували любити радянську батьківщину, партію, Брежнева... Я зовсім не думаю, що Українська держава повинна брати на себе обов'язок формувати патріотизм громадян. Це радше справа самих громадян, суспільства, яке має самоорганізовуватися» [56].

Зауважимо, що на сторінках офіційних та бізнес-видань не було опубліковано жодного матеріалу, присвяченого «Концепції загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013–2017 рр.». Особливістю офіційних видань є систематичне подання інформації про історичних постатей, політиків та офіційних осіб як патріотів. Наприклад, в «Голосі України» за 2011–2014 рр. знаходимо 11 матеріалів, у яких здійснюється позиціонування персоналії як патріота. Серед політичних діячів – це Є. Коновалець – «великий український патріот, Борець і Провідник» [57]; В. Чорновіл – «Знаний політик і патріот міг скласти конкуренцію будь-кому під час перегонів» [58]; С. Гуренко – «завжди і в усьому був прикладом, зразком безмежної вірності справі партії комуністів, її марксистсько-ленінському прапорю, більшовицькому товариству. Переконаний комуніст, патріот, інтернаціоналіст, невтомний трудівник і боєць» [59]. Історичні постаті представлені двома науковцями, які мали власну громадян-

ську позицію, йдеться про М. Драгоманова, який «увійшов в історію як критик, фольклорист, *патріот* і непохитний борець за свободу Вітчизни. І. Франко і М. Павлик називали його своїм учителем. Ним він був і для Лесі Українки» [60] та А. Кримського, який під впливом українських філологів «формується як творча особистість, патріот». Останній приклад є особливо важливим з позицій сьогодення, адже у наведених рядках листа А. Кримського до Б. Грінченка знаходимо ідеї про те, наскільки важливо усвідомлювати себе українцем у громадянському вимірі та ставитися до цього свідомо: «Я зрозумів, що мушу бути українофілом. І це я зрозумів цілком свідомо» [61]. Щодо позиціонування офіційних осіб як патріотів (П. Шпака – «він працював і діяв як вчений, державний діяч, керівник цілої галузі України, професіонал і патріот» [62]; А. Головіна – «один із найвпливовіших організаторів охорони конституційного ладу в нашій державі, за що здобув авторитет та повагу серед вітчизняних та закордонних колег як справжній патріот України» [63]; М. Шестопап – «педагог і патріот України» [64]), то воно має формальний та змістовно нерозкритий характер.

Починаючи з 2014 р. на сторінках видання починають писати про громадян України як патріотів, які не належать до перших трьох категорій. Контекстом згадувань переважно є анексований Крим: «Я (боксер В. Ломаченко) патріот своєї країни, вже протягом стількох років представляю Україну, піднімаю наш прапор, цілую його, – заявив Василь. – Я люблю свою країну, наших людей, тож навіщо мені змінювати громадянство? Тут я народився, тут і померу, напевно» [65]; «Тут мій дім, тут народилися мої діти. І паспорт я не змінюватиму. Я українець (боксер Усик), а Крим – це Україна», – заявив патріот, улюбленець наших уболівальників [66]; «Росіянин за національністю, український патріот за духом Володимир Чермошенцев» [67] (*переселенець до м. Тернопіль*); «справжній герой і патріот України» [68; 69] (*Ю. Мамчур, полковник Повітряних сил України*).

Водночас, смислове наповнення почуття патріотизму як елементу громадянської ідентичності, що поширюється друкованими ЗМІ України, обмежує читацьке сприйняття категорії «патріотизм» як цілісної, в сенсі «патріот України» або «український патріот». Свідченням цього є співвідношення згадувань у текстах статей словосполучень «патріот України» та «патріот» у регіональному чи

місцевому вимірі. Здійснений аналіз друкованих ЗМІ вказує на широке представлення останнього варіанта інтерпретації патріотизму у всіх типах видань. Зокрема, у дискурсі «Голосу України» поширення набули вислови: «патріот рідного краю» [70]; «справжній, а не показний патріот Карпат» [71]; «якщо ви патріот Кіровограда, відмовтеся від земельних ділянок у лісопарковій зоні!» [72]; «Він не зараховує себе до опозиції, швидше, до впевнених центристів і регіональних патріотів, і збирається обстоювати у Верховній Раді саме інтереси Дніпропетровська» (*ідеться про кандидата в народні депутати Загіда Краснова*) [73]; «Шуляк – палкий патріот Хмельниччини і за станом душі, і за статусом»: старійшина депутатського корпусу області [74]; «великий патріот міста (Києва) Іван Парникоза» [75]. Усі наведені приклади не супроводжуються, навіть контекстуально, ідеєю, що місцевий патріотизм у громадянському вимірі неможливий без патріотизму загальноукраїнського рівня.

Аналіз дискурсу друкованих ЗМІ України засвідчує, що регіональний патріотизм, який, на нашу думку, не сприяє формуванню і ствердженню громадянської ідентичності, підкріплюється практичним виконанням різного роду проектів (регіональна програма «Патріот Луганщини», що фінансується облрадою» [76]; фонд «Патріот Запоріжжя» [77]) та символізацією на місцевому рівні (орден «патріот Гуцульщини» [78]; медаль «патріот України» [79]).

Зовнішня військова агресія та сепаратистські настрої спричинили «розквіт патріотизму» [80], що більшою мірою виявляється на символічному рівні – вже ніхто не дивується жовто-блакитним стрічкам, пов'язаним на сумках та рюкзаках, а національні прапори дедалі частіше з'являються на авто та балконах багатопверхівок. Однак ствердження патріотизму неможливе без чіткої політики формування моделі української громадянської ідентичності як частини розвитку країни в гуманітарній сфері.

Щодо *конструювання смислів України як Батьківщини* у друкованих ЗМІ, то слід вказати на неуважність до цієї проблеми. Незважаючи на доволі часте використання поняття «Батьківщина» в широкому та вузькому сенсах, його смисли не визначаються. Результати ж соціологічного опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова, засвідчують, що, починаючи з кінця 2013 рр., показники сприйняття громадянами України як своєї

Батьківщини зросли. Незважаючи на те, що кількість тих, хто не сприймає Україну як свою Батьківщину, у центральному регіоні України збільшилася до 3,9 % (у 2007 р. – 0,6 %), південному – до 9,5 % (у 2007 р. – 6,5 %), східному – до 5,9 % (у 2007 р. – 4,7 %), загалом по Україні цей показник зріс до 99,2 % (у 2007 р. – 97,7 %) [81; 82] насамперед за рахунок західних областей України та тих, хто у попередні роки вагався з відповіддю. На тлі наведених результатів, ризики від неуважності ЗМІ до конструювання смислів України як Батьківщини є мінімальними.

Отже, усвідомлення людиною своєї належності до певної держави, спільноти громадян є основою громадянської ідентичності, за допомогою якої відбувається засвоєння норм, цінностей, стереотипів політичної участі, традицій політичної культури. Змінюючись разом зі зміною характеру політичних відносин, громадянська ідентичність незмінно формується та реалізується через ставлення людини до свого громадянства, оцінку можливостей та потреб набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства, сприйняття/несприйняття країни проживання як своєї Батьківщини, наявність/відсутність почуттів патріотизму та гордості за свою країну. Саме ці характеристики громадянської ідентичності є тим предметним полем дискурсу ЗМІ України, які наповнюють смислами «абстрактну» громадянську ідентичність та відтворюють її існування у політичному просторі та часі. Здійснений аналіз конструювання смислів громадянської ідентичності друкowanими ЗМІ України засвідчує, що 1) конструювання смислів громадянства як громадянської ідентичності відбувається за допомогою категорій «мова», «національна ідентичність», «регіональний розкол», «цивілізаційний вибір», «геополітичний вимір», «історична пам'ять», «європейська ідентичність», які формують комплекс проблемних питань сфери громадянської ідентичності; 2) конструювання смислів набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства здійснюється за допомогою оцінок дій інших держав щодо громадян України та інтеграцією в масову свідомість ідеї про деструктивний характер подвійного громадянства для (до)формування громадянської ідентичності в Україні; 3) конструювання почуттів патріотизму та гордості за свою країну відбувається у

вигляді дискусій та окреслення смислів, контекстом яких є «пошук національної ідеї», «суть української держави», «національне та громадянське», «патріотичне виховання», «регіональний та національний патріотизм»; 4) конструювання смислів України як Батьківщини дослідженням не зафіксовано.

1. Соціологічне опитування. Хто має представляти Ваші інтереси у суспільних процесах в першу чергу? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=154

2. Соціологічне опитування. Уявлення про те, що означає бути громадянином... (регіональний розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=765

3. Інтелектуальний міст з Євросоюзом. Українському вільному університету – 90 років // Голос України. – 2011. – 4 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=227408>

4. Ігор Зварич: «Не поділяю Україну на Західну та Східну» // Голос України. – 2012. – 16 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=251395>

5. Сердюк О. Хто ми, чийх батьків діти? / О. Сердюк // Голос України. – 2013. – 13 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=280380>

6. Сапієнс Г. Замовте жетон чи значок «Я – українець» / Г. Сапієнс // Голос України. – 2013. – 20 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=281214>

7. Луценко: Тимошенко – це термінатор, який потрібен, аби покінчити з системою // Дзеркало тижня. – 2014. – 26 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/lucenko-timoshenko-ce-terminator-yakiy-potriben-abi-pokinchiti-z-sistemoyu-138369_.html

8. Покальчук О. «Кочка» зору як національна ідея / О. Покальчук // Дзеркало тижня. – 2013. – 13 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/socium/kochka-zogu-yak-nacionalna-ideya-.html>

9. Шибалов Є. Сповідь донецького /Є. Шибалов // Дзеркало тижня. – 2010. – 6 серпня.

10. Дроздов О. Західна Україна – на вихід // Дзеркало тижня. – 2014. – 11 квітня.

11. Дроздовський Д. Оксана Пахльовська: «Нас очікує євроінтеграція українських чингісханів в альпійські курорти та швейцарські банки» / Д. Дроздовський // Дзеркало тижня. – 2010. – 2 квітня.

12. Бжезінський: Україна стане частиною Європи, а Росія піде за нею. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/bzhezinskiy-ukrayina-stane-chastinoyu-uevropi-a-rosiya-pide-za-neyu-133739_.html

13. Карась В. Україна – Росія: несиметричне партнерство / В. Карась // Дзеркало тижня. – 2010. – 19 березня.

14. Кириченко І. Масова свідомість: коливання та поступ / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2012. – 9 листопада.

15. Виклики в гуманітарній сфері України і національна пам'ять [25 січня 2013] [Електронний ресурс]. – Редим доступу: <http://gazeta.zn.ua/history/vikliki-v-gumanitarniy-sferi-ukrayini-i-nacionalna-pam-yat.html>

16. Паньо К. Віктор Неборак: «Моя українська ідентичність виникла як внутрішня незгода з несправедливістю» / К. Паньо // Дзеркало тижня. – 2011. – 25 лютого.

17. Грабовський С. Українська ідентичність: проблеми та виклики. Від того чи іншого способу їхнього розв'язання залежить і майбутнє України / С. Грабовський, І. Лосев // День. – 2013. – № 207.

18. Ковальчук М. Хто ми є? Львівський соціолог Наталія Черниш: «Ідентичність має реалізуватися у повсякденних практиках людей» / М. Ковальчук // День. – 2013. – № 32

19. Капсамун І. Філософія «мандрівника». Євген Головаха: «На європейському шляху ми можемо зберегти свою цілісність і сформувати загальноукраїнську ідентичність» / І. Капсамун, М. Юзич // День. – 2013. – № 142.

20. Грабовський С. Украинская идентичность: проблемы и вызовы (Продолжение) / С. Грабовський, И. Лосев // День. – 2013. – № 211.

21. Парусинський Я. До питання про європейську ідентичність України / Я. Парусинський // День. – 2010. – № 39.

22. Гривінський Р. «Інформаційна війна дозволяє економити на військових засобах». Сарміге Елерте – про право демократії на самозахист / Р. Гривінський // День. – 2014. – № 92.

23. Виступ Президента України Петра Порошенка на сесії Парламентської асамблеї Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=339891>

24. Духнич О. Майдан. Як це бачать із Криму / О. Духнич // День. – 2013. – № 226.

25. Соціологічне опитування. Чи відмовилися б Ви від громадянства України заради отримання іншого громадянства? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=777

26. Соціологічне опитування. Якби у Вас була можливість отримати, крім українського, громадянство іншої країни, яке громадянство Ви обрали б? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=776

27. Бережнюк О. Довга дорога до... українського паспорта / О.Бережнюк // День. – 2014. – № 53.

28. Мартин В. Мовчанка — знак згоди? З початку року закордонні угорці отримали право на громадянство своєї історичної батьківщини // Дзеркало тижня. – 2011. – 18 лютого.

29. За подвійне громадянство українців обмежуватимуть у правах? // Дзеркало тижня. – 2010. – 19 лютого.

30. Муравський А. Українців хочуть відвадити від «купівлі» громадянства / А.Муравський // День. – 2014. - № 27.

31. Передвиборна програма Всеукраїнського об'єднання «Свобода». – Голос України. – 2012. – 19 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/search.aspx?keyword=%u0433%u0440%u043e%u043c%u0430%u0434%u044f%u043d%u0441%u0442%u0432%u043e>

32. Передвиборна програма партії «Руський блок» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/search.aspx?keyword=%u0433%u0440%u043e%u043c%u0430%u0434%u044f%u043d%u0441%u0442%u0432%u043e> Заява Компартії України, її фракції у Верховній раді щодо можливих змін до Конституції України // Голос України. – 2014. – 12 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=314333>

33. Орбан вимагає подвійного громадянства для угорців Закарпаття. // Голос України. – 2014. – 14 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=331226>

34. Мартин В. Труднощі перекладу чи ніж у спину? / В. Мартин // Дзеркало тижня. – 2014. – 16 травня.

35. Угорці на Закарпатті уже мають автономію ... культурну // Голос України. – 2014. – 17 травня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=332229>

36. Мартин В. Українсько-угорська безкомпромісність / В. Мартин // Дзеркало тижня. – 2012. – 20 січня.

37. Самокиш І. Варшава дозволила подвійне громадянство. Що це для українців – «послуга» чи «загроза державі»? / І. Самокиш // День. – 2012. – № 45.

38. Мартин В. Подарунок для ультраправих. Рішення Березівської районної ради про виконання на сесіях національного гімну Угорщини вкотре загострило «угорське питання» на Закарпатті / В. Мартин // Дзеркало тижня. – 2001. – 24 червня.

39. Слісаренко І. Подвійне громадянство: «за» і «проти», або Навіщо Україні створювати «підґрунтя для зовнішнього втручання» / І. Слісаренко // День. – 2010. – № 12.

40. Клепс С. Із життя мешканців Криму / С. Клепс // Дзеркало тижня. – 2014. – 4 квітня.

41. Івкова К. Зараз перед усіма постало питання: чи приймати громадянство РФ?» / К. Івкова // День. – 2014. – № 58.

42. Соціологічне опитування. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? [20–27 грудня 2005 року] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=282;

43. Соціологічне опитування. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? [21–25 грудня 2013 року] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=932

44. Гучне слово «Патріотизм» // Голос України. – 2013. – 4 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=276910>

45. Соборність і регіоналізм // Голос України. – 2012. – 19 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=256963>

46. Криза духу // Голос України. – 2011. – 25 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/search.aspx?keyword=%u043f%u0430%u0442%u0440%u0456%u043e%u0442>

47. Держава сильна тоді, коли національно єдина // Голос України. – 2013. – 26 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=284545>

48. Гай-Нижник П. Як влада збирається виховувати у нас патріотизм / П. Гай-Нижник // [День, 2012] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/yak-vlada-zbirayetsya-vihovuvati-u-nas-patriotizm.html>

49. Голобородько В. Тези й антитези // Голос України. – 2001. – 20 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/search.aspx?keyword=%u043f%u0430%u0442%u0440%u0456%u043e%u0442>

50. Сільські громади стають осередками активності // Голос України. – 2013. – 14 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=294991>

51. Армії скорочуються, а солдати потрібні // Голос України. – 2012. – 28 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=250016>

52. Торба В. «Саме зараз час виявити патріотизм» У Луганську вчора відбувся студентський мітинг та об'єднавчий форум / В. Торба // День. – 2014. – № 71.

53. Громадянин – патріот і трудівник // Голос України. – 2001. – 12 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=212640>

54. Факультет юристів-господарників: навчаємо, виховуємо. Працевлаштовуємо // Голос України. – 2011 – 23 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=231412>

55. Гриневич В. П'ятирічка патріотизму у відсотках / В. Гриневич // Дзеркало тижня. – 2012. – 2 березня.

56. Миколок О. Патріотизм український — ритуал радянський. Влада сумнівається, що ми — патріоти. Нас хочуть навчити любити Україну / О. Миколок // День. – 2012. – № 21.

57. Деревляний В. Євген Коновалець: «У вогні перетоплюється залізо у сталь, у боротьбі перетворюється народ у націю» / В. Деревляний // Голос України. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=228785>

58. 1999–2000: другий термін президента Леоніда Кучми та «оксамитова революція» в парламенті // Голос України – 2011. – 6 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/search.aspx?keyword=%u043f%u0430%u0442%u0440%u0456%u043e%u0442>

59. Пам'яті Станіслава Івановича Гуренка. // Голос України. – 2013. – 17 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=287709>

60. Триває рік Драгоманова // Голос України. – 2011. – 10 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=232651>

61. Титаренко Л. «Він цю батьківщину любив...» / Л. Титаренко // Голос України. – 2001. – 20 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=213555>

62. Краще рано згоріти, ніж до старості тліти // Голос України. – 2011. – 17 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=228691>

63. Голові Конституційного Суду України А.С. Головіну // Голос України. – 2012. – 2 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=247338>

64. Яблука Шестопалового саду. – Голос України. – 2012. – 30 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=265500>

65. Василь Ломаченко: «Я люблю свою країну, своїх людей» // Голос України. – 2013. – 14 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=306187>

66. Усик залишати Крим не збирається. – Голос України. – 2014. – 30 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=329653>

67. 88-річний росіянин не хоче лежати в могилі на окупованій Кримській землі // Голос України. – 2014. – 27 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=324927>

68. Вінницька міськрада нагородила Юлія Мамчура // Голос України. – 2014. – 5 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=326125>

69. Нагороду командира отримала донька. – Голос України. – 2014. – 16 квітня // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=327377>

70. А козацькі вуса, ніби шаблі гострі // Голос України. – 2011. – 28 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=214472>

71. Добре знаний в Європі професор з Карпат. – Голос України. – 2011. – 26 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=222144>

72. Чи віддадуть зелену зону добровільно? // Голос України. – 2011. – 31 березня.

73. Битва за Дніпро: затишшя перед бурєю? // Голос України. – 2011. – 7 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=230201>

74. Глибинка стала ... центром // Голос України. – 31 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=244941>

75. Писанська В. Столичний гідропарк – на межі катастрофи / В. Писанська // Голос України. – 2012. – 14 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=272409>

76. Антіпова А. Хто знає – той і любить / А. Антіпова // Голос України. – 2012. – 4 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=247759>

77. Аптекарі зловживають, а благодійники нарікання викликають // Голос України. – 2012. – 22 березня <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=252059>

78. Гейніш В. У книжці переплетено душу, серце, долю / В. Гейніш, В. Пилипчинець, В. Нитка // Голос України. – 2013. – 23 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=284228>

79. Клименко О. У громаді, як у родині / О. Клименко // Голос України. – 2012. – 11 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=266368>

80. Апогей патріотизму: від жовто-блакитного манікюру до автовипишванок // Голос України. – 2014. – 5 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=336228>

81. Соціологічне опитування. Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину? (регіональний, віковий та груповий розподіли) [31 травня – 18 червня 2007 року] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=775

82. Соціологічне опитування. Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину? [21–25 грудня 2013 року][Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=931